

Email:
isqt@sku.ac.ir

website:
<https://isqt.sku.ac.ir>

Interdisciplinary Studies of the Quran and Theology

Investigating and Analyzing the Role of Imam ‘Alī (as) in the Textual Integrity of the Holy Qur'an Against Verbal Distortion (Tahrīf al-Lafẓī)

Hossein zare¹, hamidreza ghorbanimobin², Seyyed Mousa Farhaniyan^{3*}

¹. Department of Islamic Studies, School of Medicine, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran

². Assistant Professor. Department of Islamic Teachings, Qom university of technology, Qom, Iran

³. Fourth-Level Advanced Researcher, Qom Theological Seminary, Qom, Iran (Corresponding Author)

Article information

Article type:
Research Paper

KEYWORDS:

Qur'an, Imam Ali (AS),
Tahrif, Qur'anic Textual
Integrity, Tahrif al-Lafzi

Received: 2025/04/29

Accepted: 2025/05/19

*Corresponding author:

s.mosa.farhanian@gmail.com

How to cite this paper:

Zare, H., Ghorbanimobin, H.R., and Farhaniyan, S.M. (2026). Investigating and Analyzing the Role of Imam ‘Alī (as) in the Textual Integrity of the Holy Qur'an Against Verbal Distortion (Tahrīf al-Lafẓī). *Interdisciplinary Studies of the Quran and Theology*. 3(2): 17-34.

ABSTRACT

The issue of the Quran's textual integrity (‘iṣmah) against verbal distortion (tahrīf al-lafẓī) is a fundamental theological and historical debate in Islam. Given the history of scriptural distortion in previous divine books and existing doubts, analyzing the practical strategies of Imam ‘Alī (as) in safeguarding the Quran is essential. This research seeks to elucidate his unparalleled role in preserving the textual integrity of the Quran and its impact on the extant muṣḥaf. This fundamental study employs a mixed-method approach combining historical-narrative analysis and revelatory (Qur'anic) study, with data collected from library resources and scientific software. The Imam's strategies are categorized into three main axes: (1) direct articulation in the scribal transcription of revelation (kitābat al-waḥy) during the Prophetic period, which, through direct recording, reduced the possibility of verbal distortion; (2) compiling a muṣḥaf based on the order of revelation (tartīb al-nuzūl), which created an authoritative document and a reference standard for verifying the accuracy of other copies; and (3) training a networked community of Qur'anic reciters (qurrā') and memorizers (ḥuffāẓ) to ensure the continuous, unchanged oral transmission. This human network, alongside the written legacy, guarantees the authenticity of the current muṣḥaf. This research demonstrates that Imam ‘Alī (as), possessing infallibility (‘iṣmah) and employing these complementary and intertwined strategies of scribal transcription, oral instruction, and codification, created a coherent system for protecting the Quran against verbal distortion, which simultaneously established the foundation for the authority and precision (itqān) of the present muṣḥaf.

DOI: 10.22034/isqt.2026.15003.1025

بررسی و تحلیل نقش حضرت علی (ع) در سلامت قرآن کریم از تحریف لفظی

حسین زارع^۱، حمیدرضا قربانی مبین^۲، سید موسی فرهانیان^{۳*}

۱- گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران.

۲- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی قم، قم، ایران.

۳- دانش پژوه سطح چهار حوزه علمیه قم، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی	مسئله سلامت قرآن کریم از تحریف لفظی، از مباحث بنیادین کلامی و تاریخی در اسلام است. با توجه به سابقه تحریف در کتب آسمانی پیشین و شبهات موجود، تحلیل راهبردهای عملی امام علی (ع) در صیانت از قرآن ضروری است. این پژوهش به دنبال تبیین نقش بی‌بدیل ایشان در حفظ سلامت لفظی و تأثیر آن بر مصحف کنونی است. روش تحقیق بنیادی با روش ترکیبی تحلیل تاریخی-نقلی و مطالعه وحیانی انجام شده و داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری گردیده است. راهبردهای امام (ع) در سه محور اصلی دسته‌بندی می‌شود: ۱. مشارکت مستقیم در کتابت وحی در دوره نبوی که با ثبت بی‌واسطه، امکان تحریف لفظی را کاهش می‌داد؛ ۲. تدوین مصحف بر اساس ترتیب نزول که سندی معتبر و مرجع برای سنجش صحت سایر نسخه‌ها پدید آورد؛ ۳. تربیت شبکه‌ای از قاریان و حاملان برای تداوم انتقال شفاهی بدون تغییر. این شبکه انسانی و میراث مکتوب، صحت مصحف کنونی را تضمین کرد. این پژوهش نشان می‌دهد امام علی (ع) با برخورداری از عصمت و به‌کارگیری این راهبردهای مکمل و درهم‌تنیده در کتابت، آموزش شفاهی و تدوین، نظامی منسجم برای صیانت از قرآن در برابر تحریف لفظی پدید آورد که همزمان زمینه‌ساز اعتبار و اتقان مصحف کنونی گردیده است.
واژگان کلیدی: قرآن، حضرت علی (ع)، تحریف، سلامت قرآن، تحریف لفظی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۹	
* پست الکترونیکی نویسنده مسئول: s.mosa.farhanian@gmail.com	
ارجاع: زارع، ح.، قربانی مبین ^۲ ، ح. ر.، فرهانیان، س. م.، ۱۴۰۵، بررسی و تحلیل نقش حضرت علی (ع) در سلامت قرآن کریم از تحریف لفظی، دوفصلنامه بین رشته‌ای قرآن و الهیات، ۳(۲)، ۱۴۷-۳۴.	

مقدمه

با اهتمام پیامبر اکرم (ص) و صحابه در حفظ، کتابت و تدوین آن، از جمله مباحث پایه‌ای علوم قرآنی است. مسئله تحریف‌ناپذیری قرآن کریم نیز از بنیادی‌ترین مباحث کلامی و تاریخی در مطالعات اسلامی به شمار می‌آید و اهمیت آن با عنایت به گزارش‌های تاریخی از وقوع تحریف در کتب آسمانی پیشین، از جمله تورات و انجیل، و نیز تلاش‌های مستمر مخالفان برای خدشه‌دار ساختن اعتبار قرآن، دوجندان می‌شود. در این میان، پاره‌ای از روایات در منابع فریقین، شبهه‌هایی را درباره کمال و تمامیت متن قرآن برانگیخته و این امر ضرورت بازخوانی دقیق و مستند سازوکارهای صیانت از قرآن در تاریخ اسلام را آشکار می‌سازد. در میان شخصیت‌های صدر اسلام، امیرالمؤمنین علی (ع) به سبب ملازمت دائمی با پیامبر اکرم (ص)، سیراب‌شدن از سرچشمه وحی و برخورداری از عصمت، جایگاهی بی‌بدیل در فرآیند صیانت از قرآن کریم دارد. امام علی (ع) نخستین مردی بود که به پیامبر اسلام (ص) گروید و از همان آغاز با وی همدم و بر نزول آیات قرآن حاضر و شاهد بود و پیوسته تنزیل و تأویل قرآن را از آن حضرت می‌آموخت (صفار قمی، ۱۴۰۴ ق: ۲۹۰-۲۹۲؛ مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۴۰/۲۰۸). آن حضرت ساعات بسیاری از شبانه‌روز را به حفظ، تلاوت و آموزش قرآن اختصاص می‌داد و به گواهی منابع معتبر شیعه و سنی، کامل‌ترین آگاهی را نسبت به تنزیل، تأویل، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و احکام قرآن دارا بود. (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۱۰/۱۱۷).

در کنار این ملازمت، آنچه به عملکرد امام علی (ع) در صیانت از قرآن خصیصه‌ای فراتر از سایر صحابه و کاتبان وحی می‌بخشد، برخورداری ایشان از مقام عصمت است؛ طهارت مطلق که در آیه تطهیر (احزاب/۳۳) بدان اشاره رفته و در حدیث شریف «إِنِّي تَارَكُ فَيْكُمُ الثَّقَلَيْنِ» نیز پیوند ناگسستنی آن حضرت با قرآن به روشنی تبیین شده است. این ویژگی ممتاز، ضامن قطعی صحت دریافت از پیامبر (ص)، کتابت، حفظ و انتقال وحی توسط ایشان بوده و هرگونه احتمال خطا، سهو یا نسیان را در عملکرد آن حضرت منتفی می‌سازد. اهمیت این مبنا آن‌گاه آشکارتر می‌شود که توجه کنیم سلامت قرآن نه تنها به دسترس بودن الفاظ، بلکه به تطابق کامل آن با آنچه نازل شده، وابسته است و این هدف جز با اعتماد به حافظ و کاتبی معصوم تحقق نمی‌یابد. بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که نقش اختصاصی امام علی (ع) در صیانت از سلامت لفظی قرآن، کمتر به صورت نظام‌مند و مستقل تحلیل شده است. منابع کهن حدیثی و تاریخی مانند الکافی کلینی و الارشاد مفید، اگرچه روایات پرشماری را درباره نقش امام علی (ع) گردآوری کرده‌اند، اما به صورت نظام‌مند به راهبردهای عینی سلامت لفظی قرآن نپرداخته‌اند. در مطالعات معاصر نیز آثاری چون البیان آیت الله خویی، صبیانه القرآن من التحریف آیت الله معرفت و نزاهت قرآن از تحریف آیت الله جوادی آملی، عمدتاً ادله کلی تحریف‌ناپذیری قرآن را مطرح ساخته و به صورت فرعی به نقش امام علی (ع) اشاره کرده‌اند.

در این زمینه، مقاله «قرآن از نگاه امام علی علیه السلام» (رحمانی، ۱۳۷۹) به تبیین جایگاه قرآن در کلام امام (ع) پرداخته، اما به اقدامات عملی ایشان در صیانت از تحریف لفظی ورود نکرده است. پایان‌نامه «نقش اهل بیت (ع) در مصونیت قرآن از تحریف» (الماسی، ۱۳۹۸) با نگاهی فراگیر به اقدامات همه معصومان (ع) پرداخته و به دلیل گستردگی دامنه، تحلیل متمرکزی از راهبردهای اختصاصی امام علی (ع) ارائه نمی‌دهد. مقاله «نقش امیرالمؤمنین

علی (ع) در سلامت قرآن از تحریف» (قربانی، ۱۴۰۲) با وجود تمرکز بر شخص امام (ع)، به دلیل رویکرد توصیفی، میان اقدامات مختلف ایشان پیوند ساختاری برقرار نساخته و نسبت هر اقدام را با مسئله مشخص «تحریف لفظی» تحلیل نکرده است. مقاله «حفظ قرآن در سیره معصومان (ع)» (محیطی اردکانی، ۱۳۸۴) نیز با وجود غنای مستندات، نقش امام علی (ع) را در قالبی عام و درآمیخته با سایر معصومان (ع) روایت می‌کند.

ضرورت پژوهش حاضر از یک سو نیاز به پاسخ‌های مستند به شبهات تحریف لفظی و از سوی دیگر پراکندگی و عدم انسجام پژوهش‌های پیشین درباره نقش امام علی (ع) ناشی می‌شود. پرسش اصلی آن است که امام علی (ع) از چه راهبردهای عینی و عملی برای صیانت از سلامت لفظی قرآن کریم بهره گرفته‌اند و این راهبردها چگونه در یک الگوی منسجم قابل تبیین است و چه تأثیری بر مصونیت مصحف کنونی داشته است. فرضیه تحقیق بر این مبنا استوار است که اقدامات آن حضرت در سه محور «مشارکت در کتابت قرآن در دوره نبوی»، «جمع‌آوری و تدوین مصحف بر اساس ترتیب نزول» و «حفظ و انتشار قرآن از طریق تربیت قراء و حاملان» قابل دسته‌بندی است و این سه راهبرد، افزون بر ایجاد منظومه‌ای مستقل برای صیانت از متن، زمینه‌ساز اعتبار و اتقان مصحف کنونی نیز بوده‌اند. این تحقیق از نوع پژوهش‌های بنیادی و با روش تلفیقی (ترکیب تحلیل تاریخی-نقلی و مطالعه و حیانی) انجام شده و گردآوری داده‌ها با اتکا به منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است. نوآوری مقاله در سه محور است: نخست، مفهوم‌شناسی دقیق «تحریف» و تفکیک شفاف «تحریف لفظی» از «تحریف معنوی»؛ دوم، بازخوانی نظام‌مند سیره امام علی (ع) و استخراج سه راهبرد عملیاتی از منابع حدیثی و تاریخی فریقین؛ سوم، تبیین پیوند درونی این سه راهبرد و تحلیل تأثیر آن‌ها بر مصونیت مصحف کنونی به مثابه یکی از ثمرات عینی این منظومه صیانتی. مقاله در پنج بخش سازمان‌دهی شده است: پس از مفهوم‌شناسی تحریف، سه راهبرد اصلی تحلیل می‌شود؛ سپس تأثیر این راهبردها بر مصحف کنونی بررسی می‌گردد و در نهایت نتیجه‌گیری ارائه می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی تحریف و قلمرو بحث

مفهوم «تحریف» در ریشه‌شناسی زبانی، بر اساس مشتقات ثلاثی مجرد «ح-ر-ف»، به معنای جابجایی، انحراف و انتقال شیء از موضع اصلی خود به سوی یا جانب دیگر است. این معنا از اصطلاح «حَرْفُ الشَّيْءِ» به معنای کناره، جانب و طَرَف شیء اخذ شده است (ابن منظور، ۱۴۰۸ ق، ج ۹: ۱۸۶). زبان‌شناسانی چون آزه‌ری، مصادیق این حرکت را در افعالی چون «حَرْفَ»، «انْحَرَفَ»، «تَحَرَّفَ» و «اِحْرَوْرَفَ» ذکر کرده‌اند که همگی دلالت بر عدول و انحراف از حالت یا جایگاه نخستین دارند (خرم‌شاهی، ۱۳۸۹: ۸۶).

در تعریف دقیق‌تر، «حَرْف» هر چیز به معنای جانب و طرف آن است. بر این اساس، راغب اصفهانی در «مفردات الفاظ القرآن» تحریف شیء را به «مایل نمودن آن» تعریف کرده و برای تبیین، به مثال محسوس «تَحْرِيفُ الْقَلَمِ» اشاره می‌کند که عبارت است از تراشیدن نوک قلم به صورت اریب و مایل به یکی از کنج‌ها (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۲۴۸).

با انتقال این مفهوم به حوزه گفتار و نوشتار، «تحریف الکلام» به عملی اطلاق می‌گردد که در آن، کلام از معنای واضح و مراد اصلی خود منحرف شده و به سویی متمایل می‌گردد که قابلیت حمل بر دو یا چند احتمال را پیدا می‌کند. به بیان فنی‌تر، تحریف در اینجا به معنای نقل معنای کلام از دلالت قطعی و جایگاه شناختی اصلی آن، به دلالتی ثانوی و غیر مورد نظر گوینده یا نویسنده است. بنابراین، تحریف در این سطح، معادل تغییر، تبدیل یا تأویل غیرموجه معنای متن، و تفسیر آن بر خلاف مراد واقعی تلقی می‌شود. بر این مبنا، هر گونه تفسیر قرآن کریم به شیوه‌ای غیر حقیقی و ناصواب، مصداق تحریف معنوی به شمار می‌رود، چنان‌که در روایات تاریخی، برخی از علمای یهود نسبت به متن تورات مرتکب چنین عملی شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۵/ ۳۲). در منظومه مفاهیم دینی و علوم قرآنی، تمایزی بنیادین میان دو کاربرد «تحریف» وجود دارد:

۱. تحریف به معنای لغوی (یا تحریف معنوی): این مفهوم، که در استعمالات قرآنی نیز مشهود است، ناظر به هر گونه تصرف، انحراف و تغییر در معنای کلمات یا جملات از طریق تفسیرهای نادرست، تأویل‌های باطل یا توجیهات ناموجه است.

۲. تحریف به معنای اصطلاحی (یا تحریف لفظی): این مفهوم، مختص مباحث قرآنی و حدیثی، به هر گونه دخل و تصرف در الفاظ، ساختار یا متن نوشتاری قرآن کریم اشاره دارد. این تصرف می‌تواند به صورت افزایش، کاهش، جابجایی یا تغییر در حروف، کلمات یا آیات باشد.

با توجه به این تمایز، استعمال قرآنی واژه «تحریف»، عموماً در حوزه تحریف معنوی قرار می‌گیرد. حال آنکه محور اصلی مناقشات و تحقیقات علمای اسلام در باب «عصمت قرآن از تحریف»، عمدتاً معطوف به نفی تحریف لفظی و اثبات مصونیت متن قرآن از هر گونه افزایش، کاهش یا تغییر در الفاظ و ترکیب آن است. بنابراین، تمرکز گفتمان «تحریف‌ناپذیری قرآن» بر حفظ تمامیت لفظی و نوشتاری متن مقدس است، هرچند که پرهیز از تحریف معنوی نیز همواره به عنوان امری ضروری مورد تأکید قرار گرفته است.

۲. راهبردهای امام علی (ع) در صیانت قرآن از تحریف لفظی

با بازخوانی سیره امام علی (ع) و واکاوی منابع حدیثی و تاریخی فریقین، راهبردهای عملی آن حضرت در صیانت از قرآن کریم در سه محور اصلی قابل شناسایی است. این راهبردها نه اقداماتی پراکنده، بلکه اجزای یک منظومه منسجم هستند که هر یک با تکیه بر عصمت امام (ع)، ضمانت اجرایی یافته‌اند.

۱-۲. تثبیت مکتوب وحی با قلم معصوم

نخستین و بنیادی‌ترین لایه صیانت از قرآن، کتابت و ثبت مکتوب وحی در همان زمان نزول بود. امام علی (ع) در زمان حیات پیامبر اکرم (ص) پیوسته ساعاتی از شبانه‌روز را به فراگیری و نگارش تنزیل و تأویل قرآن از آن

حضرت اختصاص داده بود. آن حضرت با املای مستقیم رسول خدا (ص) و با خط خود به کتابت آیات می پرداخت در این زمینه، حدیثی است از امیرالمؤمنان (ع) نقل شده است. آنجا که ایشان در گفت و گو با جمعی از مهاجران و انصار به طلحه فرمودند:

«ای طلحه! تمام آیاتی که خداوند بر محمد (ص) نازل کرده، نزد من موجود است، به املای پیامبر (ص) و خط خودم. همچنین تأویل هر آیه، هر حلال و حرام، هر حد و حکم، و هر آنچه امت اسلامی تا روز قیامت بدان نیاز دارد، نزد من به املای رسول خدا (ص) و خط خودم نوشته شده است؛ حتی (مقدار دیه) خراش اندکی که بر پوست افتد.» (طبرسی، ۱۴۰۳ق: ۱/ ۱۵۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶ق: ۴۲/ ۱). اهمیت این مباشرت زمانی آشکارتر می شود که در نظر آوریم این اقدام با پشتوانه عصمت امام (ع) از هر گونه فراموشی صورت می پذیرفت؛ چنان که در روایت معتبر از امام باقر (ع) آمده است که پیامبر (ص) به علی (ع) فرمود: «آنچه را بر تو املاء می کنم بنویس!» و چون علی (ع) از بیم فراموشی پرسید، پیامبر (ص) فرمود: «از فراموشی بر تو نمی ترسم. از خداوند خواسته ام که تو را از فراموشی در امان بدارد» (شیخ صدوق، ۱۳۷۷ ش: ۲۴۱؛ مجلسی، ۱۳۷۶ق: ۲۳۲/ ۳۶). این تضمین الهی، همان مصونیت از نسیان است که سند قطعی صحت هر آنچه امام (ع) نگاشته به شمار می رود. افزون بر این، امام علی (ع) نه تنها به کتابت قرآن، بلکه به نگارش تأویل و تفسیر آن نیز مأمور بود. در روایتی از سلیم بن قیس، امام (ع) تصریح می کند که «آیه ای از قرآن نازل نمی شد، مگر اینکه من به آن علم داشته و آن را نوشته ام» (هلالی، ۱۴۰۷ق: ۱۴۶). هر گونه خطای احتمالی در ثبت الفاظ، حتی به صورت سهو قلم، می توانست زمینه ساز تحریف تدریجی گردد؛ اما عصمت امام (ع) چنین روزه ای را به کلی مسدود می ساخت.

از منظر تاریخی، فرآیند کتابت قرآن در عهد نبوی بر روی نوشت افزارهای گوناگونی انجام می شد و محل نگهداری این قرآن نوشته ها خانه رسول خدا (ص) بود (نکونام، ۱۳۸۳: ۱۴-۱۶). در این میان، رسول خدا (ص) حضرت علی (ع) را به عنوان کاتب اصلی خود برگزید و به او دستور داد که پس از وفات خود به جمع کامل آن اقدام کند (عسکری، ۱۴۱۶ق: ۱/ ۲۰۹). این تمهید، در واقع نوعی تقسیم کار میان کاتبان فرعی و کاتب اصلی معصوم بود تا نسخه ای اولیه و کامل از قرآن، پیش از رحلت پیامبر (ص) فراهم آید و سپس در مرحله بعد، به صورت یکپارچه تدوین گردد. وجود این قرآن نوشته های پراکنده و ثبت هم زمان آن ها توسط امام علی (ع)، لایه اولیه صیانت از متن را شکل داد و هر گونه دستکاری بعدی را با مانع وجود یک نسخه معیار مکتوب به قلم معصوم روبه رو می ساخت.

۲-۲. جمع‌آوری و تدوین مصحف بر اساس ترتیب نزول: سند یکپارچه مرجع

دومین و راهبردی‌ترین اقدام امام علی (ع) که ابعاد کتابت را به یک سند کامل پیوند می‌زد، گردآوری و تدوین یکپارچه قرآن در قالب یک مصحف کامل بلافاصله پس از رحلت پیامبر (ص) بود. این اقدام، به فرمان مستقیم رسول خدا (ص) و بر اساس ترتیب نزول صورت گرفت و کارکردی فراتر از یک جمع‌آوری ساده داشت.

۲-۲-۱. توحید مصحف:

بنا بر شواهد تاریخی و روایی، گردآوری قرآن توسط امام علی (ع) در دو مرحله متمایز انجام پذیرفت: مرحله نخست، کتابت صحف در زمان حیات پیامبر (ص) بود. در این مرحله، هرگاه بخشی از قرآن نازل می‌شد، پیامبر (ص) یکی از صحابه، به‌ویژه علی (ع) را فرمان می‌داد که آن را کتابت کند. این قرآن‌نوشته‌ها بر روی نوشت‌افزارهای گوناگونی که در دسترس بود، نگاشته می‌شد و در خانه رسول خدا (ص) نگهداری می‌گردید (نکونام، ۱۳۸۳ ش: ۱۴-۱۵). مرحله دوم، که پس از رحلت پیامبر (ص) آغاز شد، «توحید صحف» یا انتقال آن نوشته‌های پراکنده به یک نوشت‌افزار واحد بود. امام علی (ع) آن قرآن‌نوشته‌ها را که بر روی مواد ناهمگونی کتابت شده بود، به روی یک نوشت‌افزار یکپارچه (مانند پوست) منتقل ساخت و در پوششی واحد قرار داد که در روایات از آن به «ثوب واحد»، «مصحف واحد» و «بین اللوحین» تعبیر شده است (نکونام، ۱۳۸۳ ش: ۱۴-۱۶؛ مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۴۸ و ۵۱-۵۲).

این انتقال، یک گردآوری مکانیکی نبود، بلکه همراه با دو اقدام اساسی دیگر صورت گرفت: نخست، تعیین ترتیب چینش قرآن‌نوشته‌ها؛ و دوم، بازنویسی آن‌ها بر روی نوشت‌افزار واحد. مدت زمانی که برای این کار صرف شد که در برخی روایات سه روز تا شش روز ذکر شده است (مجلسی؛ ۱۳۷۶: ۴۰/۱۵۵ و ج ۸۹، ص ۵۱ و محمد بن علی صدوق، پیشین، ص ۷۲-۷۳). مؤید آن است که امام (ع) صرفاً به جمع‌آوری اوراق نپرداخت، بلکه به تنظیم هدفمند و بازنویسی اقدام کرد. این فرآیند دو مرحله‌ای نشان می‌دهد که مصحف علی (ع) نه یک گردآوری شتاب‌زده، بلکه حاصل پروژه‌ای دقیق و تحت راهنمایی پیشین پیامبر (ص) بوده است.

۲-۲-۲. انگیزه و فرمان پیامبر (ص)

انگیزه این اقدام را باید در سخن پیامبر اکرم (ص) به امام علی (ع) جستجو کرد که نشان‌دهنده نگرانی از سرنوشتی مشابه تورات برای قرآن بود. در روایت تفسیر قمی از امام صادق (ع) آمده است: «رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: ای علی! قرآن پشت بستر من در ورقه حریر و کاغذها قرار دارد، آن‌ها را بردار و جمع کن و نگذار قرآن مانند تورات از میان برود» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۴۸؛ قمی، ۱۳۶۳: ۲/۴۵۱). همچنین در روایت تفسیر فرات، پیامبر (ص) می‌فرماید: «ای علی! سه روز از منزل بیرون مرو تا آن که کتاب خدا را تألیف کنی تا شیطان چیزی به آن نیفزاید و یا نکاهد» (کوفی، ۱۴۱۰ ق: ۳۹۹). این دو فراز به‌روشنی بیانگر آن است که هدف از این تدوین،

مصون سازی متن وحی از هرگونه افزایش یا کاهش بوده و این مأموریت خطیر بر عهده شخصیتی نهاده شده که از عصمت کافی برای انجام آن برخوردار است.

پس از رحلت پیامبر (ص)، امام علی (ع) با سوگند مشهور خود - «قسم یاد کرده‌ام که جز برای نماز رداء بر دوش نگیرم تا قرآن را جمع کنم» - این فرمان را عملی ساخت (هلالی، ۱۴۰۷ ق: ۶۵۶؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۸۲-۷۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱ ق: ۱/۲۰۹). کاربرد سوگند، علاوه بر تأکید بر عزم راسخ، نشان می‌دهد که آن حضرت این تدوین را وظیفه‌ای قطعی و حیاتی برای حفظ متن می‌دانست.

۳-۲-۲. ترتیب نزول: روشی دانش‌بنیان برای صیانت از متن

مهم‌ترین ویژگی مصحف علی (ع) که آن را از سایر مصاحف متمایز می‌سازد، تنظیم سوره‌ها و آیات بر اساس ترتیب نزول است. منابع متقدم و متأخر اذعان دارند که «علی (ع) قرآن را به ترتیب نزول (آیات) پس از وفات پیامبر جمع‌آوری کرد» (ابن ندیم، ۱۴۱۷ ق: ۴۱-۴۲؛ نکونام، ۱۳۸۶: ۸۵). بر این اساس، مصحف آن حضرت با سوره «اقرأ» (علق) آغاز می‌شد و به ترتیب نزول سوره‌های مکی و مدنی ادامه می‌یافت (سیوطی، ۱۴۲۱ ق: ۱/۲۲۰؛ زرقانی، ۱۴۱۶ ق: ۳۴۶/۱). این ترتیب، صرفاً یک انتخاب سلیقه‌ای نبود، بلکه کارکردی دقیق در صیانت از متن داشت: با پیوند دادن هر آیه به بافت تاریخی و موقعیت نزولش، امکان جابجایی آیات یا الحاق مطالب بیگانه به حداقل می‌رسید، زیرا هر قطعه از متن در زنجیره زمانی نزول، جایگاه مشخصی داشت که با شأن نزول، ناسخ و منسوخ و تناسب موضوعی درهم تنیده بود.

آیت الله خوئی با صراحت بر وجود چنین مصحفی تأکید می‌کند: «وجود مصحفی از امیرالمؤمنان علیه السلام که در ترتیب سوره‌ها با قرآن موجود تفاوت داشته باشد، چیزی نیست که در آن تردید روا باشد» (خوئی، ۱۴۳۰ ق: ۱/۲۲۳). نکته مهم‌تر آنکه وی تأکید می‌کند افزوده‌های این مصحف نسبت به قرآن موجود، جزء قرآن نبوده، بلکه تفسیر و بیان مراد الهی بوده است (همان). این تحلیل نشان می‌دهد که مصحف علی (ع) با تفکیک شفاف میان متن قرآن و افزوده‌های تفسیری، عملاً یک نظام طبقه‌بندی اطلاعاتی ایجاد کرده بود که هرگونه خلط میان تفسیر و متن را ناممکن می‌ساخت و سلامت لفظی قرآن را از هرگونه آمیختگی با مطالب جانبی مصون می‌داشت.

۴-۲-۲. جامعیت محتوایی مصحف و نقش بازدارنده آن

مصحف امام علی (ع) افزون بر متن قرآن، شامل تفسیر، تأویل، بیان ناسخ و منسوخ، شأن نزول و حتی احکام جزئی مانند دیه خراش جزئی بود (طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۱/۱۵۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق: ۱/۴۲؛ ابن ندیم، ۱۴۱۷ ق: ۵۳-۵۴). این جامعیت، از دو جهت به صیانت از تحریف لفظی کمک می‌کرد: نخست، با ثبت همه آنچه مربوط به قرآن بود در کنار متن، نیاز به مراجعه به منابع پراکنده و غیرمستند را از میان می‌برد و احتمال ورود تفسیر به متن

اصلی را کاهش می‌داد؛ دوم، وجود چنین سند کاملی در اختیار امامان معصوم (ع)، پشتوانه‌ای همیشگی برای ارزیابی صحت مصاحف رایج بود و هرگونه تلاش برای افزودن یا کاستن از الفاظ قرآن را بی‌اثر می‌ساخت.

۲-۲-۵. سرنوشت مصحف علی (ع) و عملکرد صیانتی غیرمستقیم آن

علی‌رغم اعتبار تاریخی و سندیت مصحف علی (ع) که حتی در منابع اهل سنت نیز بدان اشاره شده است، این مصحف پس از ارائه به حاکمان وقت، به دلیل اختلاف در ترتیب، مورد پذیرش قرار نگرفت (اسجستانی، ۱۴۳۲ ق: ۱۳-۱۴). با این حال، امام (ع) آن را پنهان ساخت و به امامان پس از خود سپرد (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۵۲/۳۶۴). همین نگهداری نسلی مصحف نزد ائمه (ع) خود یک راهبرد فرعی اما مهم در صیانت بود. وجود یک نسخه مرجع و کامل در خاندان عصمت، همواره یک «معیار پنهان» برای سنجش صحت مصاحف رایج فراهم می‌آورد و از آنجا که این مصحف در دست افراد غیر معصوم قرار نمی‌گرفت، امکان تحریف آن نیز وجود نداشت. بدین‌سان، حتی عدم پذیرش عمومی مصحف علی (ع) نیز در نهایت به عاملی در حفظ سلامت متن تبدیل شد، زیرا از دسترسی و دستکاری مصون ماند.

۲-۳. تشکیل شبکه انسانی حفظ و انتشار قرآن از طریق تربیت قرّاء و حاملان

سومین راهبرد امام علی (ع) که مکمل کتابت و تدوین بود، ایجاد شبکه‌ای گسترده از حافظان و قاریان قرآن برای تضمین استمرار انتقال صحیح شفاهی متن بود. همگان اتفاق نظر دارند که امام علی (ع) در روزگار رسول خدا (ص) قرآن را حفظ کرد و در ابتدا جز او کسی قرآن را از حفظ نداشت (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۱۶ ق: ۱/۲۷-۲۸). امام صادق (ع) در این باره فرموده‌اند: «خداوند تنزیل و تأویل را به پیامبرش آموخت و فرستاده خدا همه آن را به علی (ع) یاد داد» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۹۷). شخصیتی که حافظ کل قرآن بود و دریافت خود را از منبع وحی و با پشتوانه عصمت فرا می‌گرفت، به‌طور طبیعی مرجع اصلی قرائت صحیح به شمار می‌رفت و این مرجعیت، ضامن سلامت متن در بُعد شفاهی بود.

رسول خدا (ص) خود بر این برتری گواهی داده و فرموده‌اند: «علی (ع) از همه شما برتر است... و از همه شما بیشتر و بهتر کتاب خدا را قرائت می‌کند» (مفید، ۱۴۱۴ ق: ۱۰۲). ابن مسعود که از قاریان نام‌دار صدر اسلام بود، با اعتراف به این مقام گفت: «من هیچ‌کس را داناتر از علی ابن ابی‌طالب (ع) به قرائت قرآن ندیدم» (ابن شهر آشوب، ۱۴۱۳ ق: ۱/۲۲۱) و قطعاً به همین دلیل بوده است که او قرائت آن بخش از قرآن را که امکان نیافته بود از رسول خدا (ص) بیاموزد از امام علی (ع) آموخته است. وی گفته است: «من هفتاد سوره قرآن را بر پیامبر (ص) قرائت کرده و آن‌ها را از دهان آن حضرت فرا گرفتم و بقیه قرآن را بر بهترین این امت و داناترین آنان به قضاوت پس از پیامبر (ص) علی بن ابیطالب (ع) قرائت کردم.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۴۰/۱۹۳).

همچنین در روایات متعددی آمده است، هنگامی که آیات سوره براءت در ایام حج و در سال نهم هجری نازل شد، پیامبر (ص) آن را به ابوبکر سپرد که به مکه رفته و آیات را بر مردم بخواند. هنوز از حرکت ابوبکر مدت کوتاهی نگذشته بود که فرشته وحی نازل شد و این پیام را آورد که: «لَا يُؤَدِّي عَنْكَ إِلَّا أَنْتَ أَوْ رَجُلٌ مِنْكَ» این سوره را نباید به مردم ابلاغ کند مگر خودت و یا کسی که از توست. آنگاه پیامبر (ص) علی (ع) را فراخواند و او را از ماجرا آگاه کرد و دستور داد که سریع حرکت کند و سوره را از ابوبکر بگیرد و آن را بر مردم بخواند. بر اساس این آیات، پیمان‌های موجود با مشرکان، باطل و طواف کعبه با بدن عریان، ممنوع شد و... (مفید، ۱/۱۳۷۶: ۵۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۵: ۹/۲۶۱).

طبق فرموده خداوند، رسول اکرم (ص) باید برای ابلاغ پیام‌های الهی و اعلان آن به مردم کسی را انتخاب می‌کرد که نزدیک‌ترین فرد به وی و دارای بالاترین منزلت در خاندان وحی باشد. کسی که بیشترین پیوستگی را با رسول خدا (ص) دارد. فردی که عالم و عامل به آیات قرآنی است و لذا شایستگی دارد آیات قرآن را حمل و آن‌ها را به مردم ابلاغ کند. کسی که همگان در سیمای وی، پیامبر (ص) را ببینند، شخصیتی که در رأس حافظان و قاریان قرآن است. سوارشدن علی (ع) بر شتر پیامبر (ص) نیز دال بر همین موضوع است (کلینی، ۱۳۶۳: ۱/۴۵۲).

اگر امام (ع) از عصمت برخوردار نبود، قرائت و حفظ ایشان نیز ممکن بود در معرض خطا قرار گیرد؛ حال آنکه حافظه معصوم، متنی دقیق و یکسان را به نسل بعد منتقل می‌کرد. این راهبرد صرفاً به شخص امام (ع) محدود نماند، بلکه ایشان با تربیت شاگردانی برجسته، شبکه‌ای از حافظان و قاریان پدید آوردند که در مکه، مدینه و کوفه صاحب مکتب تفسیری شدند. شاگردانی که خود اعتراف داشتند علم خویش را از حضرت علی (ع) گرفته‌اند (قرطبی، ۱۴۲۵ ق: ۱/۳۵) و به این امر افتخار می‌کردند؛ آنان علم خود را نسبت به استادشان همچون قطره‌ای در برابر اقیانوس می‌دانستند (ابن ابی الحدید، ۱۴۱۶: ۱/۱۸) و نیز علم امام را از پیامبر (ص) و علم پیامبر را از خداوند می‌شمردند (مجلسی، ۱۳۷۶: ۸۹/۱۰۵). به گونه‌ای که هر یک از این بزرگواران در جهت حفظ و مصونیت قرآن در شهرهای گوناگون، کلاس‌های قرائت قرآن کریم و تفسیر برپا کردند (ابن خلدون، ۱۴۱۰ ق: ۲/۱۱۶۹). برای نمونه، ابن مسعود در کوفه جمعی از بزرگان تابعین نظیر اسود بن یزید، عبید بن قیس و دیگران را پرورش داد که از او قرائت آموختند و تا مدتی قرائت وی در کوفه غالب بود (سجستانی، ۱۴۳۲: ۱۳-۱۴). در واقع، قرائات رسمی کوفه، یعنی عاصم، حمزه، کسایی و خلف (از قاریان ده گانه)، کمابیش در قرائت ابن مسعود ریشه دارند (جزری، ۱۴۲۹: ۱/۴۵۹). همچنین بنابر آنچه در منابع آمده، ابن مسعود آیات قرآن را از حفظ بر شاگردان املاء می‌نمود و آنان قرائت او را در مصاحفی می‌نوشتند (سیوطی، ۱۳۸۲: ۱/۲۰۴). این اقدامات شاگردان امیرالمؤمنین (ع) راهبردی مهم در حفظ و سلامت قرآن از تحریف به شمار می‌رفت. بدین سان، انتشار گسترده قرائت صحیح که سرچشمه آن شخص معصوم بود، همچون نظام پشتیبانی از متن در برابر هرگونه تحریف لفظی عمل می‌کرد.

۲-۴. پیوند راهبردها در پرتو عصمت: منظومه‌ای جامع برای صیانت

بررسی سه راهبرد فوق نشان می‌دهد که آن‌ها در پرتو عصمت امام علی (ع) نه اقداماتی جداگانه، بلکه یک منظومه به هم پیوسته را تشکیل می‌دهند. کتابت در دوره نبوی، اصل متن را با قلم معصوم تثبیت می‌کرد؛ تدوین مصحف بر اساس ترتیب نزول، آن را به یک سند یکپارچه و مرجع تبدیل می‌کرد؛ و حفظ و تربیت قاریان، آن را در حافظه جمعی امت جاری می‌ساخت. در همه این مراحل، عصمت امام (ع) همچون ضمانت‌نامه‌ای عمل می‌کرد که صحت عملکرد در هر بُعد را تضمین می‌نمود. بدین سان، سلامت لفظی قرآن کریم نه حاصل یک تدبیر واحد، بلکه ثمره یک راهبرد چندلایه و معصوم‌محور بود که هر لایه، لایه دیگر را تکمیل و تقویت می‌کرد.

۳. تحلیل روایات فریقین درباره نقش حضرت علی (ع) در صیانت قرآن از تحریف

بررسی روایات درباره نقش حضرت علی (ع) در حفاظت قرآن از تحریف لفظی، نقش‌آفرینی ویژه ایشان را در این زمینه به روشنی نمایان می‌سازد. از این رو، به صورت اجمالی به برخی از روایات عامه و خاصه در این زمینه اشاره شود.

۳-۱. روایات فریقین درباره جمع‌آوری قرآن توسط امام علی (ع)

روایات مربوط به جمع‌آوری قرآن توسط امام علی (ع) در هر دو مکتب حدیثی شیعه و اهل سنت بازتاب یافته و بررسی آن‌ها نشان‌دهنده پذیرش گسترده اصل این رویداد تاریخی است.

الف) روایات منابع شیعه

در تفسیر قمی به نقل از امام صادق (ع) آمده است: «رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: ای علی! قرآن پشت بستر من در ورقه حریر و کاغذها قرار دارد، آن‌ها را بردار و جمع کن و نگذار قرآن مانند تورات از میان برود. علی (ع) آیات را در جامه زردرنگ جمع نمود و گفت تا کار جمع قرآن را به پایان نرسانم، رداء بر دوش نخواهم افکند و هنگامی که شخصی به نزد او می‌آمد، بدون رداء بیرون می‌رفت؛ و چنین بود تا آن که قرآن را جمع‌آوری کرد و فرمود: رسول خدا (ص) فرمود: اگر مردم همان گونه که خداوند قرآن را نازل نموده آن را می‌خواندند، حتی دو نفر با یکدیگر دچار اختلاف نمی‌شدند.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۴۸/۸۹ و قمی، ۱۳۶۳: ۴۵۱/۲).

و نیز امام باقر (ع) می‌فرماید: «رسول خدا (ص) به علی (ع) فرمود: ای علی! سه روز از منزل بیرون مرو تا آن که کتاب خدا را تألیف و گردآوری کنی. پس علی (ع) رداء بر دوش نگرفت تا قرآن را جمع نمود.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۲۴۹/۲۳) و در روایت دیگر از همان حضرت: «هیچ کسی از مردم نمی‌گوید که همه قرآن را آن گونه که نازل شده است گردآورده، مگر اینکه دروغ گوست. هیچ شخصی قرآن را آن گونه که خدا نازل فرموده حفظ و جمع

نکرده است مگر علی بن ابیطالب (ع)» (صفار قمی، ۱۴۰۴ ق: ۲۱۳). در بصائر الدرجات از جابر نقل شده است: «از امام صادق (ع) شنیدم که فرمود: تنها کسانی که قرآن را طبق نزول آن حفظ کرده و جمع نمودند، علی (ع) و ائمه پس از او بودند و جز آن‌ها هر که ادعای حفظ قرآن بر اساس نزول آن را داشته باشد، دروغ گوشت.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۴۸ و صفار، ۱۴۰۴ ق: ۲۱۳).

در تفسیر فرات روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «پیامبر (ص) روز دوشنبه رحلت نمود و به علی (ع) فرمود: ای علی! سه روز از منزل بیرون مرو تا آن که کتاب خدا را تألیف کنی تا شیطان چیزی به آن بیفزاید و یا نکاهد... پس علی (ع) رداء بر دوش نیفکند تا قرآن را جمع نمود و شیطان نه چیزی به آن افزود و نه از آن کاست.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۲۳/۲۴۹ و کوفی، ۱۴۱۰ ق: ۳۹۹). همچنین در مناقب از ابن عباس در تفسیر آیه ﴿لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ﴾ (قیامت/ ۱۶) نقل شده: «پیامبر (ص) لبانش را هنگام نزول وحی تکان می‌داد تا آن آیات را به خاطر بسپارد. سپس این آیه نازل شد؛ یعنی پیش از آن که قرائت قرآن بر تو پایان نیافته است، در آن تعجیل مکن. ابن عباس می‌گوید: خداوند قرآن را در قلب علی (ع) جمع کرد و او پس از رحلت پیامبر (ص) در شش ماه قرآن را جمع نمود.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۵۲ و همان: ۱۵۵/۴۰).

در خبری از ابو رافع آمده است: «پیامبر (ص) در آن بیماری که منجر به رحلتش شد به علی (ع) فرمود: ای علی، این کتاب خداست، آن را با خود ببر. او آن را در جامه‌ای پیچید و به منزل برد؛ هنگامی که پیامبر (ص) رحلت نمود در خانه نشست و قرآن را همان گونه که خداوند نازل فرموده بود و به آن آگاهی داشت تألیف و جمع نمود.» (مجلسی، ۱۳۷۶ ق: ۸۹/۵۳). افزون بر اینها، در منابع شیعه روایت سلیم بن قیس هلالی نیز نقل شده است (هلالی، ۱۴۰۷ ق: ۸۵-۸۸).

ب) روایات منابع اهل سنت

دانشمندان اهل سنت حدیث جمع قرآن توسط حضرت علی (ع) را بیشتر از طریق ابن سیرین نقل کرده‌اند. ابن الضریس در فضائل القرآن، سجستانی و ابن اشته اصفهانی با اندک تفاوتی این روایت را نقل کرده‌اند. سجستانی از ابن سیرین آورده است: «هنگامی که پیامبر (ص) رحلت نمود، علی قسم یاد کرد که جز برای نماز رداء بر دوش نگیرد تا قرآن را در مصحفی گرد آورد و چنین کرد و از علی (ع) نقل می‌کند که قسم یاد کرده‌ام: رداء بر دوش نگیرم جز برای نماز جمعه.» (سجستانی، ۱۴۳۲ ق: ۱۰). سیوطی در الإتقان به سه طریق به نقل این روایت از ابن سیرین اشاره می‌کند: نخست روایت ابن ابی داود سجستانی، دیگری روایت ابن الضریس در فضائل القرآن (در این نقل ابن سیرین از عکرمه از علی (ع) روایت می‌کند) و سوم روایت ابن اشته اصفهانی در المصاحف (سیوطی، ۱۳۸۲: ۱/۱۶۱). نیز حاکم حسکانی به دو طریق و ابن سعد به یک طریق این حدیث را متصلاً از ایوب و ابن عون

از ابن سیرین نقل کرده‌اند و ابن عبدالبر آن را از طریق متصل تنها از ایوب سختیانی نقل می‌کند (سیوطی، ۱۳۸۲: ۳۸-۳۷؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ ق: ۲/ ۳۳۸). این توافق نسبی میان منابع شیعه و سنی بر سر اصل گردآوری مصحف توسط امام علی (ع) خود شاهی بر اتقان تاریخی این رویداد است.

۳-۲. تحلیل و بررسی نکات مستفاد از روایات

با بررسی روایات یادشده می‌توان به نکات زیر دست یافت:

۱. تأیید فراوان تألیف مصحف توسط حضرت علی (ع):

احادیث و روایات فراوانی از طریق شیعه و سنی، تألیف مصحف به دست حضرت علی (ع) را پس از رحلت پیامبر (ص) تأیید کرده و آن حضرت را نخستین جامع و گردآورنده قرآن پس از پیامبر (ص) معرفی می‌کنند.

۲. ویژگی‌های محتوایی مصحف علی (ع):

قرآن جمع‌آوری شده آن حضرت، آیات و سوره‌ها را آن گونه که نازل شده بود، با املای صحیح در برداشت. تفسیر، تأویل، بیان ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه و سبب نزول آیات در آن نوشته شده بود. در واقع، این مصحف افزون بر نص قرآن، یک دوره تفسیر مبسوط و کامل و دقیق بود که با املای پیامبر (ص) و خط علی بن ابیطالب (ع) نوشته شده بود.

۳. سوگند امام بر جمع‌آوری قرآن:

بسیاری از این روایات دربردارنده واژه «آلیت» (سوگند یاد کردم) و در برخی دیگر «حلفت» یا «أقسمت» آمده که همگی بیانگر سوگند امیر مؤمنان (ع) بر جمع قرآن است.

۴. عبارت «کما أنزل الله»:

در بسیاری از روایات واژه «کما أنزل الله» (همان گونه که خدا نازل کرد) به چشم می‌خورد که این واژه خود موجب ایجاد دو نگرش گردید: یکی اینکه مصحف آن حضرت بر طبق نزول مرتب گشته و دیگری اینکه آن مصحف شامل تمام آیات نازل شده به همراه تفسیر و وحی بیانی آن بوده است.

۵. مدت زمان گردآوری:

بنا بر روایات، حضرت علی (ع) پس از تدفین پیامبر (ص) از بیعت با ابوبکر روی گردانده و به گردآوری قرآن پرداخت. درباره زمان این کار اختلاف وجود دارد: برخی سه روز، برخی هفت روز و برخی شش ماه نقل کرده‌اند.

۶. دلالت زمان کوتاه بر وجود مصحف پیشین:

توجه و دقت در روایاتی که مدت گردآوری مصحف علی (ع) را بسیار کوتاه می‌دانند، این امر را روشن می‌سازد که امام علی (ع) قرآنی را که در حضور پیامبر (ص) با املای ایشان و به خط خود نوشته شده بود، گردآوری کرده

و نظم و ترتیب داده و به صورت مصحف درآورده است. بدیهی است که تنظیم صفحات، وقت زیادی را طلب نمی‌کرد.

۷. عدم پذیرش توسط حکومت وقت و پنهان شدن مصحف :

قرآنی که توسط حضرت علی (ع) جمع‌آوری شد، بنا بر دلایلی مورد پذیرش حکومت وقت قرار نگرفت و آن حضرت پس از اتمام حجت بر آنان، آن را پنهان ساخت و به سایر امامان اهل بیت (ع) سپرد.

۸. منابع روایات :

روایات شیعه اکثراً به گفت‌های خود حضرت علی (ع) و امام باقر (ع) و امام صادق (ع) ارجاع داده می‌شوند که بیشتر آن‌ها توسط کتاب سلیم بن قیس هلالی به ما رسیده است. در مقابل، روایات اهل سنت بیشتر از طریق ابن سیرین نقل می‌شود.

۹. تفکیک میان متن قرآن و تفسیر در تدوین :

روشن است که تألیف نشدن کتاب جامع در زمان حیات پیامبر (ص) دلیل بر تألیف نشدن مصاحفی که دربردارنده نص قرآن باشد نیست. تأکید رسول خدا (ص) در روایات یادشده برای آن بوده که نسخه دربردارنده قرآن همراه با تفسیر و معارف و حیانی آن مفقود نشود؛ بدیهی است سایر مصاحف که تنها تفسیر مختصر برخی آیات را دربرداشت، نمی‌توانست جای نسخه مزبور را بگیرد.

۳-۳. نکته پایانی؛ وثاقت امام علی (ع) به عنوان نقطه اشتراک فریقین

نکته قابل تأمل آن است که اعتماد مشترک به مصحف علی (ع) در هر دو سنت مذهبی، ریشه در باور به وثاقت کامل آن حضرت دارد. در نگاه شیعه، این وثاقت بر پایه عصمت تبیین می‌شود. در نگاه اهل سنت نیز، هرچند اصطلاح عصمت به کار نمی‌رود، اما مقام علمی و عملی علی (ع) و ملازمت ویژه او با پیامبر (ص) چنان است که کمترین احتمال خطا در اقدامات قرآنی‌اش منتفی دانسته می‌شود. بدین‌سان، محوریت شخصیتی که در هر دو مکتب مورد احترام کامل است، نقطه اشتراکی استوار برای دفاع از سلامت قرآن فراهم آورده است.

۴. کیفیت تأثیر راهبردهای امام علی (ع) بر مصونیت مصحف کنونی از تحریف

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که راهبردهای سه‌گانه امام علی (ع) نه تنها منظومه‌ای مستقل برای صیانت از متن قرآن پدید آورد، بلکه به‌طور غیرمستقیم، صحت و اتقان مصحف کنونی را نیز تضمین کرد. این تأثیر از سه مسیر اصلی قابل تبیین است:

نخست، میراث مکتوب و نسخه معیار:

مصحفی که امام علی (ع) تدوین کرده بود، هرچند به دلیل اختلاف در ترتیب سوره‌ها مورد پذیرش رسمی قرار نگرفت، اما به عنوان یک «نسخه مرجع پنهان» عمل می‌کرد. وجود این مصحف نزد ائمه (ع) به منزله پشتوانه‌ای همیشگی برای ارزیابی صحت مصحف کنونی بود. تأکید آیت‌الله خوئی بر اینکه «افزوده‌های مصحف علی (ع) جزء قرآن نیست، بلکه تفسیر بوده است» (خوئی، ۱۴۳۰ ق: ۱/۲۲۳)، خود گواهی بر سلامت مصحف کنونی است؛ زیرا مصحف معصوم، معیار سنجش نسخه رسمی به شمار می‌رفت.

دوم، شبکه انسانی و مشارکت در توحید مصاحف:

راهبرد تربیت قاریان و حاملان توسط امام علی (ع)، سرمایه انسانی پروژه توحید مصاحف را شکل داد. بسیاری از قاریان برجسته‌ای که در کمیته گردآوری و یکسان‌سازی مصاحف به رهبری زید بن ثابت مشارکت داشتند یا قرائت‌شان بعدها مبنای مصحف کنونی قرار گرفت، به‌طور مستقیم یا با واسطه از شاگردان مکتب قرائت امام علی (ع) بودند. برای نمونه، ابن مسعود که شاگرد برجسته امام (ع) در کوفه بود و عاصم بن ابی النجود که قرائتش از طریق ابو عبدالرحمن سلمی به امام علی (ع) می‌رسد، هر یک نقشی کلیدی در شکل‌گیری قرائات رسمی و تثبیت متن مصحف کنونی ایفا کردند (جزری، ۱۴۲۹ ق: ۱/۴۵۹؛ ذهبی، ۱۴۱۶ ق: ۱/۲۷). بدین سان، شبکه انسانی که امام (ع) بنیان نهاد، نیروی متخصص و معتمد پروژه توحید مصاحف را تأمین کرد.

سوم، اجماع و مهر تأیید:

موضع امام علی (ع) در برابر مصحف کنونی نیز خود یک راهبرد صیانتی بود. آن حضرت با وجود انتقاد از شیوه گردآوری (به‌ویژه از جهت ترتیب سوره‌ها)، هرگز ادعای وقوع تحریف لفظی در این مصحف نکرد، بلکه آن را تأیید ضمنی نمود و مردم را به تلاوت و عمل بر اساس آن فراخواند. این اجماع، که شخص معصوم در رأس آن قرار داشت، حجتی قاطع بر سلامت مصحف رسمی جهان اسلام است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، با هدف واکاوی نظام‌مند نقش امام علی (ع) در سلامت قرآن کریم از تحریف لفظی، راهبردهای عملی آن حضرت در سه محور اصلی تحلیل و حلقه ارتباطی آن‌ها با عصمت امام (ع) تبیین گردید. نتایج نشان می‌دهد که:

۱. مشارکت مستقیم در کتابت قرآن در دوره نبوی با پشتوانه عصمت، نسخه‌ای مطابق با وحی نازل‌شده را تثبیت کرد و هرگونه احتمال تصحیف یا تغییر در ثبت اولیه الفاظ را منتفی ساخت.
۲. جمع‌آوری و تدوین مصحف بر اساس ترتیب نزول با حفظ انسجام تاریخی متن، افزودن نظام تفسیری مستقل و

ایجاد یک سند مرجع کامل، راه را بر هرگونه افزایش، کاهش یا جابجایی در آیات بست و معیاری برای سنجش صحت سایر نسخه‌ها فراهم آورد.

۳. حفظ و انتشار قرآن از طریق تربیت قرّاء و حاملان با محوریت شخص معصوم، ضمانتی برای استمرار انتقال شفاهی بدون تغییر بود و تواتری را شکل داد که ریشه در حفظ بی‌خطای امام (ع) داشت. این سه راهبرد، در پرتو عصمت، منظومه‌ای منسجم و چندوجهی پدید آوردند که در آن «کتابت» اصل را نشانند، «تدوین مصحف» آن را مستند و پایدار نمود، و «تربیت حافظان» آن را در جامعه جاری ساخت. افزون بر این، همین راهبردها به‌طور غیرمستقیم زمینه‌ساز اعتبار مصحف کنونی گردید؛ چه از طریق فراهم آوردن یک نسخه معیار، چه از رهگذر تربیت نیروی انسانی متخصص برای توحید مصاحف، و چه با اجماع و تأیید شخص معصوم (ع). این الگوی جامع، علت اصلی ناکامی هرگونه تلاش تاریخی برای تحریف لفظی قرآن بوده و نشان می‌دهد که سلامت متن قرآن، ثمره زنجیره‌ای از تدابیر الهی است که در رأس آن، شخصیت معصوم امام علی (ع) قرار دارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله، (۱۴۱۶ ق) شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالجلیل.
۳. ابن ابی‌داود سجستانی، عبدالله بن سلیمان، (۱۴۳۲ ق). کتاب المصاحف، بیروت، دار البشائر الإسلامیّة.
۴. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، (۱۳۷۷)، الأمالی، تهران، کتابچی.
۵. ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰ م)، الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیّه.
۶. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، (۱۴۱۳ ق)، مناقب آل ابی‌طالب (ع)، بیروت، دارالاضواء.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۰۸ ق)، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۸. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۴۱۷ ق)، الفهرست، تحقیق: رضا تجدد، دارالمسیر.
۹. ابو نعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، (۱۴۲۷ ق)، حلیه الأولیاء و طبقات الأصفیاء، بیروت، دارالکتب العلمیّه.
۱۰. الماسی، مریم، (۱۳۹۸)، نقش اهل بیت (ع) در مصونیت قرآن از تحریف، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه قم.
۱۱. جزری، محمد بن محمد، (۱۴۲۹ ق)، غایه النهایه فی طبقات القرّاء، تحقیق: ج. برگشتراسر، قاهره، دار الصحابه للتراث.
۱۲. جاحظ، عمرو بن بحر، (۱۴۱۱ ق)، العثمانيّة، بیروت، دارالجلیل.

۱۳. حجتی، سید محمد باقر، (۱۳۷۹)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
۱۴. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ ق)، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۵. خرماهی، بهاء‌الدین، (۱۳۸۹)، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران، انتشارات دوستان.
۱۶. خویی، سید ابوالقاسم، (۱۳۸۷)، البیان فی تفسیر القرآن، قم، دارالثقلین.
۱۷. خوئی، سید ابوالقاسم، (۱۴۳۰ ق)، البیان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
۱۸. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد، (۱۴۱۶ ق)، معرفه القراء الکبار علی الطبقات و الأعصار، استانبول، مرکز البحوث الاسلامیه.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، دارالقلم.
۲۰. رحمانی، محمد، (۱۳۷۹)، «قرآن از نگاه امام علی علیه السلام»، بیانات، ش ۲۵.
۲۱. زرقانی، محمد عبدالعظیم، (۱۴۱۶ ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت دار الکتب العلمیه.
۲۳. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۲۱ ق)، الإیتقان فی علوم القرآن، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۲۴. شاهین، عبدالصبور، (۲۰۰۶ م)، تاریخ القرآن، قاهره، نهضة مصر.
۲۵. شریف الرضی، محمد بن الحسین، (۱۴۱۴ ق)، نهج البلاغه، قم، نشر هجرت.
۲۶. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، (۱۳۸۷)، مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۲۷. صفار قمی، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ ق)، بصائر الدرجات، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۸. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۷۵)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دار الکتب الاسلامیه.
۲۹. طبرسی، احمد بن علی، (۱۴۰۳ ق)، الإحتجاج، مشهد، نشر المرتضی.
۳۰. عسکری، سید مرتضی، (۱۴۱۶ ق)، القرآن الکریم و روایات المدرستین، قم، کلیه اصول الدین.
۳۱. فرات بن ابراهیم کوفی، (۱۴۱۰ ق)، تفسیر فرات کوفی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی.
۳۲. فیض کاشانی، ملا محسن، (۱۴۱۵ ق)، تفسیر الصافی، تصحیح: حسین اعلمی، تهران، مکتبه الصدر.
۳۳. قربانی، علی، (۱۴۰۲)، «نقش امیرالمؤمنین علی (ع) در سلامت قرآن از تحریف»، پژوهش‌های کلامی، ش ۳۵.
۳۴. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۴۲۵ ق)، الجامع لأحكام القرآن، بیروت، دار الکتب المصریه.
۳۵. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳)، تفسیر القمی، قم، دارالکتاب.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۹)، الکافی، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامی.
۳۷. مجلسی، محمد باقر، (۱۳۷۶ ق)، حار الأنوار، تهران، چاپ کمپانی.

۳۸. محیطی اردکانی، محمد، (۱۳۸۴)، «حفظ قرآن در سیره معصومان (ع) علوم حدیث»، ش ۳۶
۳۹. مفید، محمد بن محمد، (۱۳۷۶ ش)، الإرشاد، ترجمه: محمد باقر ساعدی خراسانی، تهران، کتابفروشی اسلامیة.
۴۰. مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۴ ق)، الأمالی، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۴۱. نکونام، جعفر، (۱۳۸۳)، پژوهشی در مصحف امام علی (ع)، تهران، کتاب مبین.
۴۳. نکونام، جعفر، (۱۳۸۶)، «ترتیب مصحف امام علی (ع) موافق نزول یا موافق موجود؟»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، ش ۲
۴۳. هلالی، سلیم بن قیس، (۱۴۰۷ ق)، سلیم بن قیس الهلالی، قم، مؤسسه البعثة.